

УДК 342.8:004.738.5:341.231.14(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.40>

ДИСТАНЦІЙНЕ ГОЛОСУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН ЗА КОРДОНОМ НА ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ ВИБОРАХ І РЕФЕРЕНДУМІ ПРО ВСТУП УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Монастирський М.В.,
здобувач наукового ступеня доктора філософії з права
ORCID: 0009-0009-6295-1286
e-mail: mirekcom6@gmail.com

Монастирський М.В. Дистанційне голосування українських громадян за кордоном на перших повоєнних виборах і референдумі про вступ України до Європейського Союзу.

Публікація присвячена актуальній темі забезпечення можливості голосування українських громадян за кордоном на перших повоєнних виборах в Україні та референдумі про вступ України до Європейського Союзу. Предметом дослідження є дистанційні форми голосування. Метою дослідження є оцінка правомірності рішення Центральної виборчої комісії України про відмову підтримувати впровадження дистанційних форм голосування на перших повоєнних виборах.

Встановлено, дефіцит виборчих дільниць на закордонному виборчому окрузі дозволяє лише одному з десяти виборців бути особисто присутнім у день голосування на виборчій дільниці. Розглянуто запропоновані варіанти покращення доступу виборців до голосування: а) додаткові виборчі дільниці за межами дипломатичних установ, б) голосування за довіреністю (проксі-голосування), в) поштове голосування, г) інтернет-голосування. Визначено, дистанційними формами голосування є голосування поштовим зв'язком та мережею Інтернет. Зазначено, виборчий бюлетень є сумісним із поштовим голосуванням для передачі, та не може передаватися дистанційно через інтернет; є необхідність створення електронного бюлетеня.

Досліджено відношення між поштовим голосуванням і правом. З'ясовано, дистанційне голосування поштою є різновидом загального права голосу, яке реалізується засобами поштового зв'язку. Уточнено, загальне право голосу гарантовано громадянам статтею 70-ю Конституції України, а право на поштовий зв'язок – Законом України «Про поштовий зв'язок» і статтею 8-ю Європейської конвенції з прав людини.

Заперечено поширену тезу про неможливість проведення голосування поштою в один день. Обґрунтовано модель одноденного поштового голосування на прикладі приватного оператора поштового зв'язку «Нова пошта» в Польщі.

У висновку зазначено, позбавлення українців за кордоном можливості дистанційного голосування поштою в умовах катастрофічного дефіциту виборчих дільниць має ознаки порушення загального права голосу та права на кореспонденцію.

Ключові слова: вибори, референдум, голосування, виборче право, поштове право, голосування за довіреністю, додаткові виборчі дільниці, інтернет-голосування.

Monastyrskyi M.V. Remote voting of Ukrainian citizens abroad in the first post-war elections and referendum on Ukraine's accession to the European Union.

The publication is devoted to the topical topic of ensuring the possibility of Ukrainian citizens voting abroad in the first post-war elections in Ukraine and the referendum on Ukraine's accession to the European Union. The subject of the study is remote forms of voting. The purpose of the study is to assess the legality of the decision of the Central Election Commission of Ukraine to refuse to support the implementation of remote forms of voting in the first post-war elections.

It was established that the shortage of polling stations in a foreign electoral district allows only one in ten voters to be personally present at the polling station on voting day. The proposed options for improving voters' access to voting were considered: a) additional polling stations outside diplomatic institutions, b) voting by proxy (proxy voting), c) postal voting, d) Internet voting. It was determined

that remote forms of voting are voting by mail and the Internet. It was noted that the ballot is compatible with postal voting for transmission, and cannot be transmitted remotely via the Internet; there is a need to create an electronic ballot.

The relationship between postal voting and law is investigated. It is found that remote voting by mail is a type of universal suffrage, which is implemented by postal means. It is specified that universal suffrage is guaranteed to citizens by Article 70 of the Constitution of Ukraine, and the right to postal communication is guaranteed by the Law of Ukraine "On Postal Communication" and Article 8 of the European Convention on Human Rights.

The widespread thesis that it is impossible to conduct postal voting in one day is refuted. The model of one-day postal voting is substantiated using the example of the private postal operator «Nova Poshta» in Poland.

The conclusion states that depriving Ukrainians abroad of the opportunity to vote remotely by mail in the face of a catastrophic shortage of polling stations is a violation of the universal right to vote and the right to correspondence.

Key words: elections, referendum, voting, suffrage, postal law, proxy voting, additional polling stations, internet voting.

Постановка проблеми. Голосування українських громадян за кордоном на перших повоєнних виборах залишається невирішеним завданням для державного органу адміністрування виборами в Україні Центральної виборчої комісії (далі – ЦВК). За словами голови ЦВК Олега Діденка з інтерв'ю 31 березня п. р., «це дуже складна задача» [1].

Пан Діденко навів вхідні дані цієї задачі: «У нас є оцінки, що десь 5–6 мільйонів виборців за кордоном. <...> Зрозуміло, що наші 102 дільниці, які існують зараз на території посольств і консульств, не можуть вирішити проблему. <...> Тому що пропускна здатність дільниці – 4-5 тисяч виборців, це в дуже інтенсивному режимі роботи. А цього недостатньо» [1]. Для цілісного уявлення проблеми наведені дані можна перевести у співвідношення 1:10, яке означає, що на закордонному виборчому окрузі лише один виборець із десяти має гарантовану державою можливість взяти участь у голосуванні на перших повоєнних виборах, а дев'ять з десяти, відповідно, такої можливості не мають.

ЦВК створила спеціальну робочу групу для розв'язання надскладної задачі та, здається, знайшла несподіване рішення. Далі продовження прямої мови голови ЦВК: «Тому ми створили три групи для напрацювання можливих змін до законодавства. Одна з них концентрувалась саме на голосуванні за кордоном. Розглядалися різні варіанти, починаючи з електронного голосування, поштового голосування, які ми як ЦВК не підтримуємо, особливо для повоєнних виборів. Але всі зійшлися на думці про такий варіант як створення додаткових виборчих дільниць за межами посольств і консульств» [1].

Звичайно, можна погодитися із тим, що відкриття додаткових виборчих дільниць покращить доступ виборців до голосування. Однак незрозумілим залишається, яким чином рішення ЦВК проти поштового і електронного голосування теж покращує доступ виборців до голосування за кордоном.

Річ у тім, що в даному випадку під поштовим і електронним голосуванням маються на увазі дистанційні форми голосування за допомогою поштового зв'язку та зв'язку мережею Інтернет. Це зрозуміло зі звіту ЦВК за 2023 р., у якому уточнюється, що спеціально створена робоча група для виборців за кордоном вивчала, зокрема, міжнародний досвід «запровадження дистанційних форм голосування – поштового та електронного (інтернет-голосування)» [2, с. 21].

Слід звернути увагу і на те, що тоді, в ситуації очевидної нестачі виборчих дільниць для всіх виборців за кордоном, ЦВК виявила зацікавленість щодо дистанційних форм голосування. У наступному звіті ЦВК за 2024 р., опублікованому 24 лютого п. р., повідомлялося, що спеціальна група по закордонному виборчому округу продовжує свою роботу і жодного слова про відмову від дистанційного голосування [3]. Однак вже через місяць голова ЦВК дає інтерв'ю, в якому визнає, що дев'ять з десяти виборців за кордоном не мають можливості взяти участь в голосуванні на перших повоєнних виборах *безпосередньо* на виборчих дільницях, і заявляє про негативне ставлення ЦВК до *дистанційного* голосування.

Незалежно від мотиву цієї, на нашу думку, різкої заяви, відмова ЦВК від дистанційних форм голосування в умовах недостатньої кількості виборчих дільниць за кордоном виглядає передчасним рішенням.

Метою дослідження є спроба з'ясувати правомірність рішення ЦВК проти дистанційного голосування українців за кордоном на перших повоєнних виборах в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Першим повоєнним виборам в Україні присвячені три ґрунтовні дослідження, які далі в тексті умовно позначені великими літерами «А», «Б», «В». У кожному з них аналізується проблема дистанційного голосування в контексті дефіциту виборчих дільниць за кордоном. Усі дослідження покликані допомогти ЦВК у підготовці та проведенні перших повоєнних виборів.

А. Дослідження «Оцінка ризиків та можливості використання альтернативних форм голосування на післявоєнних виборах в Україні з фокусом на інтернет-голосуванні» [4] було презентовано 2 грудня 2024 р. Офісом Ради Європи в Україні «для членів та представників Комітету Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування, а також для членів та представників Центральної виборчої комісії» [5]. Авторський колектив склали: Ардіта Дріза Маурер (провідна авторка), Веронік Кортъє, Оксана Кулик, Армін Рабич, Володимир Венгер; експерт-рецензент Олів'єс Перейра.

Б. «Звіт за результатами технічної оцінки процесу організації Україною голосування за кордоном» є дослідженням Міжнародної фундації виборчих систем IFES, яке було опубліковане у січні 2023 року [6]. Звіт підготували: Анна Деніс (провідна авторка), Айша Шуджат, Мануель Веллі, Сергій Савелій, Богдан Мохончук, Павло Романюк; рецензенти: Аліса Шушковська, Гарольд Йепсен, Лілія Махінько, Деніс Ковриженко, Богдан Бирченко. У звіті ЦВК названо «основним бенефіціаром» [6, с. 7].

В. Дослідження «Передумови та виклики для організації й проведення виборів в Україні у післявоєнний час (станом на грудень 2023 року)» [7] виконано Юрієм Ключковським і Володимиром Венгером в межах проєкту співпраці Ради Європи з ЦВК «Підтримка демократичних післявоєнних виборів в Україні» [7, с. 2; 2, с. 71].

Спільною методологічною особливістю досліджень є те, що вони були зосереджені на перших повоєнних виборах і в жодному з них не вивчалася можливість застосування дистанційних форм голосування на референдумі про вступ України до Європейського союзу (далі – ЄС). Така особливість обумовлює певну науково-правову цінність наведених досліджень, тому що, згідно третього розділу Конституції України «Вибори. Референдум», виборці голосують на виборах і референдумах, а не лише на виборах [8, ст. 69–74]. Таким чином, методологія усіх трьох досліджень обмежує юридичну цінність їх висновків щодо дистанційних форм голосування першими повоєнними виборами та залишає відкритим питання дистанційного голосування виборців за кордоном на референдумі про вступ до ЄС.

Доречним було б пригадати той факт, що Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС одночасно з Республікою Молдова 23 червня 2023 р. Молдавська ЦВК успішно провела референдум про вступ країни до ЄС 20 жовтня 2024 р. А у цей час в Україні в звітах ЦВК за 2023 та 2024 роки взагалі не згадується референдум про вступ до ЄС. У зв'язку із чим, необхідно також нагадати, що, згідно Закону України «Про Центральну виборчу комісію», ЦВК є постійно діючим державним органом, який наділений повноваженнями щодо організації підготовки та проведення не тільки виборів, а й референдумів також [9].

Виклад основного матеріалу варто почати з визначення поняття дистанційного голосування. З попереднього відомо, що ЦВК називає дистанційними формами голосування інтернет-голосування та поштове голосування. В джерелах «А», «Б», «В» голосування поштою й інтернетом теж називають дистанційним голосуванням.

Наведемо приклади з джерела «А»: «З двох варіантів дистанційного голосування перевагу має поштове голосування, оскільки воно забезпечує паперовий слід, а отже можливість повторного підрахунку голосів, чого немає при інтернет-голосуванні» [4, с. 57]; «використання методів дистанційного голосування (голосування поштою, голосування через представника за довіреністю чи інтернет-голосування)» [4, с. 21].

Джерело «Б»: «Україна також може розглянути варіанти впровадження дистанційного голосування для виборців за кордоном, зокрема поштового голосування» [6, с. 15]. «Іншим дистанційним способом голосування, який розглядався під час технічної оцінки процесу організації Україною голосування за кордоном, є Інтернет-голосування» [6, с. 16].

Джерело «В»: «Можливе застосування альтернативних процедур голосування виборців – дострокового чи дистанційного (поштового чи електронного) голосування» [7, с. 21]; «дистанційне голосування (наприклад через інтернет)» [7, с. 37].

Як бачимо, джерело А називає дистанційним голосуванням також голосування за довіреністю. Отже, дистанційне голосування не завжди означає голосування поштою або мережею Інтернет, однак завжди інтернет-голосування та поштове голосування є дистанційними формами голосування.

Є підстави сумніватися, що голосування за довіреністю насправді має щось спільне з дистанційним голосуванням за допомогою поштового або мережевого зв'язку. У класифікації Міжнародного інституту демократії та сприяння виборам International IDEA голосування за довіреністю (англ. - proxy voting), інтернет-голосування (англ. - online voting) та голосування поштою (англ. - postal voting) не мають спільного класу [10]. Інститут вживає поняття «дистанційне голосування», маючи на увазі очевидні форми такого голосування: «будь-яка форма дистанційного голосування (наприклад, поштове, онлайн)» (переклад наш. – М. М.) [10, с. 318]. Однак в класифікації інституту відсутня окремо визначена група дистанційних форм голосування. Натомість в класифікації є група форм голосування в неконтрольованому середовищі, яку складають поштове і онлайн голосування, а проксі-голосування не входить до неї (див. таблицю 5.1) [10, с. 103]. Якщо голосування онлайн і поштою мають спільну ознаку, яка об'єднує їх в клас, окремий від усіх інших форм голосування, а голосування за довіреністю не має цієї ознаки, то виникає питання, чи дійсно можна знайти підставу, за якою ці три форми голосування можна об'єднати в спільний клас дистанційних форм голосування.

Таким чином, в контексті голосування українців за кордоном на перших повоєнних виборах і референдумі про вступ до ЄС дистанційне голосування можна вважати тотожним поштовому голосуванню або інтернет-голосуванню.

Між поштовим голосуванням і голосуванням онлайн є суттєва різниця. Ця різниця стає явною відносно звичайного паперового бюлетеня як лакмусового папірця: бюлетень можна передати за допомогою поштового зв'язку, але не мережею Інтернет. Здається очевидним припущення, що для дистанційного голосування онлайн необхідним є цифровий бюлетень. ChatGPT запевняє в існуванні такого бюлетеня: «Так, цифрові бюлетені для голосування існують і використовуються в деяких країнах. Це електронні системи, які дозволяють виборцям голосувати онлайн або через спеціальні термінали» (дата звернення: 14.07.2025). Однак в Україні, як відомо, ніколи не голосували онлайн, а ЦВК взагалі не підтримує ідею такого голосування в найближчій перспективі. З огляду на несумісність інтернет-голосування з бюлетенем, з одного боку, а ЦВК з інтернет-голосуванням, з іншого, далі осмислюватимемо дистанційне голосування поштою.

Слід визначитися, чи українці взагалі мають право голосувати дистанційно або такого права не мають. Як уже відомо, останні кілька років ЦВК вивчала можливість уперше запровадити дистанційне голосування у вітчизняне законодавство: Виборчий Кодекс України, чинний Закон України «Про вибори народних депутатів», Закон України «Про всеукраїнський референдум» - у жодному нормативно-правовому акті не передбачається можливість дистанційного голосування. Конституція України є Основним Законом України, в якому не обов'язково має бути прописане дистанційне голосування, щоб бути врегульованим спеціальним законом. В цілому українське законодавство не гарантує право на дистанційне голосування, однак це ще не означає, що громадяни не мають такого права.

Право на дистанційне голосування є беззаперечним. Дослідження «А», «Б», «В» не ставлять під сумнів право українців за кордоном на дистанційне голосування поштою. Згаданий раніше інститут International IDEA теж. Інститут наводить дані станом на 2023 р., згідно яких правом на поштове голосування за кордоном користуються громадяни 52 країн [10, с. 150]. Оскільки жодна з названих сторін не заперечує право українських громадян за кордоном на дистанційне голосування, таке право слід вважати беззаперечним. Хіба що ЦВК буде проти.

Існує думка, що право на дистанційне голосування поштою суперечить Конституції України. Парадокс цієї думки полягає в тому, що вона висловлюється в джерелах «А», «Б», «В», які не заперечують право громадян України на поштове голосування.

Думка про неконституційність поштового голосування висловлена ясно в джерелі «А»: «Однією з важливих проблем є те, що поштове голосування подовжує строки виборчого процесу <...> Це потребує внесення змін до Конституції, які дозволять проведення раннього голосування» [4, с. 28]. І далі пояснення деталей: «Конституція України чітко визначає, що вибори мають проводитися в неділю (стаття 77, яка передбачає, що чергові вибори до Верховної Ради України проводяться в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Верховної Ради України; аналогічні

положення існують і щодо виборів Президента України та місцевих виборів). Тому організація голосування протягом декількох днів формально суперечила б Конституції України» [4, с. 44]. У цілому думка є зрозумілою – поштове голосування не відбувається в один день, як того вимагає Основний Закон України.

В джерелі «Б» висловлюється та сама думка: «Запровадження поштового голосування теж потребуватиме внесення докорінних змін до всього виборчого законодавства, а також, скоріш за все, до Конституції для зміни термінів голосування» [6, с. 81].

Твердження джерела «В» про кількадедність поштового голосування впливає з наступних двох речень: 1) «поштове голосування неминуче є достроковим голосуванням виборця» [7, с. 22]; 2) «голосування протягом кількох днів (дострокове голосування)» [7, с. 22].

Отже, маємо колізію в джерелах «А», «Б», «В»: поштове голосування є беззаперечним правом громадян України, але суперечить Конституції України.

На нашу думку, швидше за все, дійшло до якоїсь помилки. Насправді право на дистанційне голосування поштою не суперечить Основному Закону України, а, навпаки, відповідає статті 70-ій, яка гарантує загальне право голосу: «Право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років. Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними» [8, ст. 70]. В ситуації, коли дев'ять із десяти українських виборців за кордоном не мають можливості особисто бути присутніми на виборчій дільниці у день голосування через брак дільниць, ідея дистанційного голосування поштою виникає не на пустому місці, а для реалізації загального права голосу. Отже, беззаперечне право українських громадян за кордоном на голосування поштою не є якимось окремим або самостійним правом голосу, а є різновидом загального права голосу, яке закріплено в статті 70-ій Конституції України.

Висновок про те, що право на поштове голосування відноситься до загального права голосу (а в більш широкому сенсі – до загального виборчого права), підтверджують факти існування загального поштового голосування в Швейцарській Конфедерації, Федеративній Республіці Німеччина, Сполученому Королівстві та інших державах [10, с. 160]. Хоча, справедливо буде зазначити, що «забезпечення голосування за кордоном як складової загального виборчого права є доволі дискусійною темою серед як теоретиків, так і практиків у сфері виборів» [6, с. 19].

Ніким не доведено, що поштове голосування не може бути одноденним. Можливо, дослідження «А», «Б», «В» не знайшли приклади використання моделі одноденного поштового голосування. Проте з поняття поштового зв'язку, яке міститься в Законі України «Про поштовий зв'язок», не впливає, що адресат не може отримати пошту в день відправлення.

Одноденне поштове голосування можна собі уявити на прикладі можливого голосування українців в Польщі на референдумі про вступ України до ЄС. За даними голови ЦВК пана Діденка, у Польщі перебуває «здається, 960 тисяч українців і всього 5 дипломатичних установ [1]. Не важко порахувати, що приблизно 0,9 млн. виборців у Польщі наразі не забезпечені можливістю особистого голосування на виборчій дільниці. Однак у Польщі вже відкрито 50 відділень оператора поштового зв'язку «Нова Пошта» в «31-му місті у кожному з 16 воєводств, а послугами компанії сьогодні користуються 2000 бізнес-клієнтів і 300 000 приватних осіб» [11].

Громадянам України в Польщі та інших країнах Ради Європи гарантується право на кореспонденцію статтею 8-ою Європейської конвенції з прав людини [12]. Будь-хто може скористатися своїм правом голосу і правом на поштовий зв'язок для отримання бюлетеня індивідуально у відділенні «Нової Пошти» в день референдуму та на місці заповнити його і одразу повернути його у найближче дипломатичне представництво кур'єром. Для замовлення бюлетеня підходить процедура активної реєстрації, яку вже схвалила ЦВК [1].

Якщо встановлена оператором ціна поштового зв'язку буде приблизно еквівалентною середній оплаті однієї години праці українців у Польщі, то можна очікувати масового голосування поштою. Український народ голосує самостійно, а тому індивідуальні послуги поштового оператора може сплачувати сам. У такому випадку слід подумати не про підрахунок голосів, а про зважування бюлетенів для пришвидшення процедури встановлення результатів волевиявлення народу у відсотках.

Висновки. Неможливо до дня голосування довести факт порушення виборчих прав громадян України за кордоном на перших повоєнних виборах через відмову України від дистанційного голосування. Проте в даній ситуації, коли дев'ять з десяти виборців закордонного виборчого округу не забезпечені державою умовами для безпосереднього голосування на виборчій дільниці, відмо-

ва ЦВК від дистанційного голосування поштою має ознаки порушення загального права голосу та порушення права на кореспонденцію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Повоєнні вибори не місце для експериментів. *Українська правда*. 31.03.2025 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2025/03/31/7505271/> (дата звернення 13.08.2025).
2. Звіт Центральної виборчої комісії за 2023 рік / Центральна виборча комісія: офіційний веб-сайт. 2024. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/Zvit-CVK_2023.pdf (дата звернення: 13.08.2025).
3. Звіт Центральної виборчої комісії за 2024 рік / Центральна виборча комісія: офіційний веб-сайт. 2025. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2025/02/Zvit-CVK_2024.pdf (дата звернення: 13.08.2025).
4. Дріза Маурер А., Кортъє В., Кулик О., Рабич А., Венгер В. Оцінка ризиків та можливості використання альтернативних форм голосування на післявоєнних виборах в Україні з фокусом на інтернет-голосуванні. 2024. URL: <https://komsamovr.rada.gov.ua/uploads/documents/44410.pdf> (дата звернення: 13.08.2025).
5. Інтернет-голосування на післявоєнних виборах в Україні: ризики та виклики – презентовано результати дослідження. Офіс Ради Європи в Україні: офіційний веб-сайт. 06.11.2024. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/internet-voting-in-post-war-elections-in-ukraine-risks-and-challenges-results-of-the-study-presented> (дата звернення: 13.08.2025).
6. Звіт за результатами технічної оцінки процесу організації Україною голосування за кордоном / Міжнародна фундація виборчих систем IFES в Україні: офіційний веб-сайт. 2023. URL: <https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2023/07/ifes-ukraine-ocv-technical-assessment-report-d1-ukr-april-2023-v7-1.pdf> (дата звернення: 13.08.2025).
7. Ключковський Ю., Венгер В. Передумови та виклики для організації й проведення виборів в Україні у післявоєнний час (станом на грудень 2023) / Офіс Ради Європи в Україні: офіційний веб-сайт. 2023. URL: <https://rm.coe.int/ua-2023-elections-needs-assessment-2777-2271-8729-1/1680ae9b59> (дата звернення: 13.08.2025).
8. Конституція України: Основний Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D0%92%D0%BE%D1%94%D0%BD%D0%BD#Text> (дата звернення: 13.08.2025).
9. Про Центральну виборчу комісію: Закон України від 30 червня 2004 р. № 1932-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-15#Text> (дата звернення: 13.08.2025).
10. Special voting arrangements. The International IDEA Handbook / The International IDEA: official site. 2023. URL: <https://www.idea.int/publications/catalogue/special-voting-arrangements-international-idea-handbook> (дата звернення: 13.08.2025).
11. Нова Пошта: офіційний веб-сайт. URL: <https://novaposhta.ua/50th-branch-poland/> (дата звернення: 13.08.2025).
12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 4 листопада 1950 р. / Рада Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 13.08.2025).